
Володимир Парацій

завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (Тернопільська обл.)
м. Бережани

ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДНИЦЬКУ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНУ ІНТЕРПРЕТАЦІЮ А. ЧОЛОВСЬКОГО

Львівський дослідник і музейник кін. XIX – пп. XX ст. Александр Чоловський десятиліттями зосереджувався на вивченні, популяризації та збереженню історико-культурної спадщини Східної Галичини. Домінуюче місце у цьому переліку займали замкові комплекси, зокрема – замкові комплекси Тернопілля. У статті проаналізовано роль дослідника у пізнанні та популяризації цих пам'яток через конкретно виражені результати – його численні тематичні публікації: статті, монографії, замітки, опубліковані виступи.

Ключові слова: Чоловський, замки Тернопілля, дослідження, популяризація пам'яток

«Факти минулого пізнаємо тільки на підставі слідів, які після них збережені» [32, s. 68]. Це твердження французьких істориків поч. XX ст. універсальне в своєму гносеологічному сприйнятті. Але життєві реалії інколи створюють фабули, які призводять до апріорного розуміння постійних втрат чогось цінного, якісного, величного.

Упродовж XVI-XVII ст. через землі Тернопілля прямо чи опосередковано проходили три найжорстокіші шляхи татарських грабіжницьких походів [7, с. 115-116], які використовувалася й турецьким військом. Що, ймовірно, і спричинило масове оборонне, зокрема замкове, будівництво на цих землях. Уже маже аксіоматично звучить професійна думка: «Замки й замочки Поділля творять наймонументальнішу і найхарактернішу групу серед архітектурних пам'яток цього краю» [2, с. 59].

Стратегічними орієнтирами для локалізації цих споруд були переважно місцеві гідроумови лівого берега Дністра. Тут замкове будівництво зосереджувалося вздовж лінії річок Золота Липа, Гнила Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч [39, s. 388]. Таким чином, створювалися вигідні можливості для територіальної довготривалої та глибоко ешелонованої оборони.

Тому, в наші дні, замкові комплекси України – це ті універсальні зразки пізньосередньовічної поліфункціональної архітектури, яка є носієм подій історико-побутового й історико-політичного характеру; а своїм рівнем мистецької довершеності здатні захоплювати, навіть перебуваючи в руїнах.

Тернопілля виділяється своїм чисельним «замковим» насиченням. За узагальненими підрахунками на її території локалізовано ледь чи не третина подібних пам'яток (на сьогодні – візуально видимих). А, за архівними підрахунками та візуально-просторовою фіксацією львівського дослідника Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів [12, с. 23].

На думку Л. Прибеги, «образ пам'ятки архітектури складається у свідомості людини через сприйняття матеріальної структури історичної споруди і розуміння її історико-культурного змісту» [13, с. 28]. Тому наявність ціннісно-орієнтованих проявів в архітектурній споруді чи комплексі виділяє об'єкт, призводить до розуміння його неповторності, а, через це, – до необхідності повноцінної охорони та раціонального пристосування. Замки (замкові комплекси) відповідають подібним критеріям беззаперечно.

«Замковістю» Тернопільщина виділялася і часи формування перших пам'яткоохоронних проєктів, зокрема на регіональному (східногалицькому) просторі (з другої половини XIX ст., та, зокрема, у 1920-1930-х рр.). Особливо, якщо врахувати, що в межах Тернопільського воєводства «другої» Речі Посполитої знаходилася частина земель сучасної Львівщини з такими відомими й знаковими замками, як Олеський, Підгорецький, Золочівський, Бродівський та Білокам'янський. Зрозуміло, що об'єкт вивчення та регіональної презентації викристалізовувався апріорі. І професійним першопрохідцем тут виступив львівський історик, архівіст, музейник, пам'яткознавець й пам'яткоохоронець Александер Чоловський.

Його життєва стежа цікава, і, в деякій мірі, неймовірна. Складалося враження, що упродовж 1890-1930-х рр. А. Чоловський організував й очолював усе, пов'язане з архівною та музейною справою у Львові. А він ще був плідним дослідником, автором цінних (з інформаційного погляду), базованих на новоопрацьованому архівному матеріалі монографій з військової історії, історичного минулого Галичини; А. Чоловський – укладач архівних збірників (зокрема, Львівських актових магістратських книг); він також автор музейних каталогів й довідників; автор численних краєзнавчих й пам'яткознавчих публікацій, видань довідникового характеру.

Александр Чоловський народився 27 лютого 1865 р. поблизу Перемишля. Навчався в університетах Львова (студіював право) та Відня (філософія). Упродовж 1891-1905 рр. працює на посаді архіваріуса в Архіві міста Львова; з 1905 по 1937 рр. – директор Архіву. З 1892 р. (до 1939) – організатор і директор Історичного музею м. Львова (Музею ім. Яна III). У 1907 р. є організатором Національної галереї у Львові, яку очолює до 1939 року. З 1915 р. – організатор і незмінний директор (до 1939 р.) музею збірок львівського колекціонера Болеслава Оржеховича. У 1921-1923 рр. Александр Чоловський – член польської делегації Спеціальної змішаної (польсько-радянської) реєвакційної комісії, як експерт з питань реституції культурних цінностей.

У дуже поважному віці (на 75 році життя) вирішив покинути службу і піти на пенсію. Один солідний львівський часопис окремо відзначає це: «Дуже заслужений як організатор музеїв м. Львова др. Александр Чоловський виходить з днем 1 червня бр.[біжучого року] на емеритуру» [30, с. 2]. Помирає у Львові 17 липня 1944 року.

Власне, ще з середини XIX ст. в межах Австро-Угорської імперії отримують розвиток ідеї щодо охорони та використання історико-культурної спадщини, зокрема й на регіональному (для «клаптикової» Австро-Угорщини це дуже важливо) рівні. Було створено перші урядові інституції з функціональними обов'язками у сфері збереження візуальних мистецьких об'єктів старовини. Тоді ж пам'яткоохоронна діяльність почала оформлюватися на землях Східної Галичини. А опис пам'яток краю К. Мілевського, з окремими акцентами на історико-архітектурну спадщину Бережан [35, с. 11-119] і Підгорецький замок [35, с.156-167], заклав основу для їх подальшої професійної каталогізації, міждисциплінарного вивчення та популяризації серед широкого суспільного загалу.

На території Галичини з місцевого бюджету на утримання історичних об'єктів почали виділятися відповідні кошти: 1884 р. – 16924 злотих (0,41% від загальної суми видатків), 1885 р. – 16557 зл. (0,44%), 1886 р. – 12286 зл. (0,34%), 1887 р. – 15244 зл. (0,39%), 1888 р. – 12154 зл. (0,31%), 1889 р. – 12560 зл. (0,29%), 1890 р. – 13760 зл. (0,29%), 1891 р. – 17427 зл. (0,33%), 1892 р. – 19060 зл. (0,28%), 1893 р. – 15404 зл. (0,23%) [41, с. 358-359]. Це дозволило хоч приблизно накреслити перспективи місцевої пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної діяльності.

Із створенням (у 1889 р.) Товариства консерваторського Східної Галичини проблема охорони, збереження та використання цілісної історико-культурної спадщини краю отримала новий поштовх. А призначення відповідно головою та секретарем Товариства відомих дослідників Владислава Лозінського та Александра Чоловського відразу ж посилює професійний рівень роботи цього пам'яткоохоронного об'єднання. Воно структурно розподілялося за тематичним принципом, а окремі представники – консерватори – Товариства закріплювалися за групами історичних міст Східної Галичини, також маючи у своєму віданні окремі типи пам'яток (передісторичні, історичні, архівні) [46, с. 148-149].

Уже з поч. 1890-х рр. на регулярних засіданнях (18 квітня, 20 травня, 14 червня, 20 вересня, 15 листопада, 22 грудня 1890 р., 4 лютого, 5 березня, 6 та 19 травня, 18 вересня, 26 жовтня, 25 листопада, 18 грудня 1891 р., 8 січня, 12 лютого, 15 березня, 25 квітня, 19 липня, 9 вересня 1892 р.) розглядалися питання охорони різноманітних за категорією пам'яток, розташованих в широкому географічному ареалі. Велика увага зверталася на раціональне збереження та популяризацію архітектурних шедеврів історичних міст і містечок Східної Галичини, зокрема Тернопілля [46, с. 149-162]. Незважаючи на зміни політичних взаємовідносин поч. XX ст., Товариство консерваторське гармонійно реорганізувалося в нову регіональну пам'яткоохоронну структуру Польської держави (Управління консерваторське) та ефективно продовжувало свою діяльність до 1939 року.

Серед співробітників старого складу, які активно працювали в цих структурах аж до їх ліквідації

в силу нових політичних умов, слід виділити постійну, цілеспрямовану та ефективну діяльність Александра Чоловського. Зокрема, як професійну особистість, що заклала основу (фактично – сформувала традицію) вивчення та популяризації історично значимих і мистецько завершених замкових комплексів Тернопілля (зрозуміло – у контексті ідентичних пам'яток Східної Галичини)

Можна назвати дві його публікації, в яких сконцентрована інформація про історію і тогочасний стан пам'яток. У першому випуску «Teki konserwatorskiej» (Львів, 1892 р.) – спеціалізованого неперіодичного видання Товариства консерваторського – значне місце займає робота (каталог, довідник – як заведено) А. Чоловського «Давні замки і твердині на Русі Галицькій» («Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej») [20, s. 65-132]. Тут, на рівні коротких довідок, подана уся наявна на той час інформація про замки Східної Галичини, їх історичне минуле, стан збереження на час підготовки цього довідника (1890-і роки). Власне, інформаційно-довідкова підстава подальшого вивчення окремої категорії цінних і поліфункціональних пам'яток була закладена.

Набагато пізніше (1926 року), за ініціативи Товариства народних шкіл у м. Тернополі, видано монографію львівських дослідників Б. Януша та А. Чоловського «Минуле й пам'ятки воєводства Тернопільського» («Przeszłość i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego»). Матеріал, поданий у книзі, комплексно ознайомлює з минулим регіону, з наявними пам'ятками археології різних епох (від палеоліту до Київської Русі). Окремо акцентується увага на об'єкти архітектурної спадщини Тернопілля: замкові комплекси, визначні сакральні пам'ятки, величні будівлі цивільної архітектури. Подано також докладний опис скульптурних шедеврів краю та інших витворів лапідарного мистецтва. Описи мають чітку адміністративну прив'язку, а саме видання багато ілюстроване різноманітними світлинами. Це, зрозуміло, надає монографії своєрідного «путівникового» змісту, а можливість візуального погляду на характеризований об'єкт значно покращує рівень сприйняття текстової інформації.

Замкові комплекси в збірнику виділено в окремий розділ, автором якого є А. Чоловський [24, s. 47-134]. Інформація (окрім того, що локалізована пам'ятками окремого воєводства) більш обширніша, насичена новим фактажем. Опис стану збереження об'єктів дозволяє побачити зміни після 1892 року, а також відчутти вплив бойових дій періоду першої світової війни на процес руйнації (а то й повного знищення) окремих пам'яток. Окремо зібрані світлини із зображенням замків на час їх опису [24, s. VIII-XL].

По суті своїй, підготовка подібного довідника – це потреба знову повернутися до проблеми збереження історико-культурної спадщини краю, дуже постраждалого від воєнних зіткнень, разом з тим – позитивна презентація краю як перспективного для туристично-екскурсійного відвідування. А збережені та, у перспективі, відроджувані й раціонально пристосовані замкові комплекси – ще й найпривабливіша та притягальна підстава відвідування регіону.

Ми не ставимо собі за мету проаналізувати усі замки через призму вищезначених публікацій. Адже автор не заглиблювався в історичні чи мистецькі аспекти кожного з них. Мета А. Чоловського – це подати весь перелік з інформацією як основою майбутнього вивчення, а також визначити стан і перспективи пам'яток. Але окремі замки все ж згадаємо. Так як присвячена їм інформація та описи Александра Чоловського – це:

- або останнє, що від них залишилося;
- або згаданий дослідник був першим, хто звернув на них увагу;
- або його думки й пропозиції були єдиними перспективними.

До першої категорії пам'яток слід віднести Завалівський замок. Комплекс зведено Маковецькими в перших роках XVII ст. Александер Чоловський вважав його одним з «найкращих і найчарівніших замків», який «в місцевих воєнних зіткненнях не отримав однак важливої ролі». Повна руйнація у квітні 1675 р. представлена як «кривава катастрофа». Хоч комендант замку Петро Маковецький сам здав його Ібрагіму-Шишману, останній наказав спалити твердиню. Жителів, зокрема й родину Маковецьких, узято в полон [20, s. 123; 24, s. 124].

Відбудований, з ініціативи великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, новий Завалівський замок перетворюється на своєрідний плацдарм гетьманських антитурецьких походів [20, s. 123; 24, s. 124].

Та вже з поч. XVIII ст. обороноздатна функція замку занепадає через суттєве зменшення

зовнішньої небезпеки. Син і внук великого коронного гетьмана часто перебували в замку, який «панському був впорядкований», зокрема оздоблений високоякісними живописними розписами [20, s. 123]. Поступово він перетворюється на приватновласницький палац. З 1757 р. замок переходить від потомків Станіслава Яблоновського у власність до маловідомої родини Груїв. А в 1847 р. його викупляє Клеменцій Рачинський, який посилює палацовий екстер'єрний та інтер'єрний естетичний фон [24, s. 124-125].

У 1892 році пам'ятку відвідує Александер Чоловський і проводить її первинний опис. Адже замок, як зазначає сам дослідник, «до цього часу описаний ще не був» [20, s. 123]. Тому його вигляд наприкінці ХІХ ст. можна собі уявити лише через призму побаченого львівським дослідником і консерватором:

«Замок в загальних обрисах збережений і до цього часу заселений, знаходиться на значному підвищенні на захід від містечка... Представляв він собою обширну на три крила в два поверхи висотою споруду, збудовану з каміння і цегли у формі букви «U». Наріжні стіни з півночі і південного сходу замикають округлі (чи п'ятикутні) дещо вищі й винесені назовні башти, добре збережені та для житлових помешкань пристосовані. Третя подібна башта, яка також винесена наперед, знаходиться при фасаді північного крила.

Фасад південного крила замикає каплиця замкова, утримувана до цього часу в порядку... Вхідна брама з сходовою кліткою знаходиться в середині головного крила, масивнішого за бокові. Інтер'єр замку представляє собою чередування менших приміщень і великих залів. На першому поверсі було дванадцять склепінчастих приміщень, а на другому – десять, а також одна велика зала». Вона прикрашалася (збереженим ще до кінця ХІХ ст.) живописним розписом, що представляв батальну сцену з участю Станіслава Яблоновського. Наприкінці згаданого століття її знищено (чому? – пояснення відсутні).

Під замком глибокі пивниці. Чотирикутну площадку навколо замку оточували вали і рови, «з яких зараз залишилися лише слабкі сліди» [20, s. 122].

До першої світової війни в замку зберігалася велика бібліотека, архів, іконографічна та живописна (зокрема – портретна) колекція, мистецькі цінності, зібрані його тогочасним власником Олександром Рачинським, внуком Клеменція. Але з 1915 р. замковий комплекс тривалий час знаходиться в зоні бойових дій і, як результат, отримує перші руйнації та переживає перші розграбування. А відступаючи в 1917 р. російські війська підпалили нещодавно перед тим реставрований замок, «остаточно довівши цю прекрасну пам'ятку до стану руїни» [24, s. 125; 36, s. 62].

У 1926 р. Александр Чоловський, знову описуючи замок, зауважує: «До війни знаходився в цілісності та був заселений, а нині в руїні» [24, s. 123]. Подібна ситуація підтверджується в характеристиці статистичного, економічного, суспільно-політичного стану Підгаєцького староства та географічного місцезнаходження повіту, поданого до Тернопільського воєводського управління першого грудня 1929 року; де окремо згадується (як пам'ятка, що заслуговує на увагу) Завалівський замок: «...Завалів, старе поселення, знане з ХV ст. як власність Бучацьких. Донедавна тут був прекрасний замок, збудований у ХVІІ ст., по якому залишилися одні руїни внаслідок світової війни» [6, арк. 6].

Правда, фіксує стан руйнації пам'яток архітектури Тернопільського воєводства за період відносно недавніх воєнних дій, проф. Й. Піонтовський зазначає, що Завалівський «замок Маковецьких, зведений у ХVІІ ст. і перед війною заселений, дуже сильно знищений, але має бути відновлений» [47, s. 445]. Але цього не сталося. Подальші ідеї відтворення замку не мали свого практичного втілення, тому до сьогодні пам'ятку остаточно знівельовано на місцевості. І, як зафіксовано в місцевій пресі за 1965 р., «тепер тільки громаддя каменю нагадує про його існування» [9, с. 4].

Таким чином, описи Завалівського замку Александра Чоловського – останні свідчення колишньої величі в наші дні візуально втраченої пам'ятки.

Музейник і дослідник, навіть через призму довідникових повідомлень про замки, завжди звертає увагу на стан їх збереження і перспектив використання. При чому, завжди співчуваючи, коли форми збереження чи того ж використання далекі від раціональних. Так, зазначаючи, що Ягільницький замок з 1817 р. перетворено на тютюнову фабрику, А. Чоловський не уникає жалісливого рефрену про те, що нині «тільки частина свідчить про давнє рицарське минуле того місця» [24, s. 79].

Також бачить і відзначає невідповідним чином (фабрики сукна, коців) використання замку в Заложцях; доведення його до стану руїни – це вина власників [20, s. 122]. У 1840 р. сукновальня була у Збараському замку – це теж відзначено в довідниковій інформації львівського пам'яткознавця й консерватора [20, s. 127].

У середині 1920-х рр. закликає А. Чоловський до відродження Тернопільського замку, над яким експериментували усе XIX ст.; також негативно вплинули події першої світової війни. Адже: «Важко уявити, аби така помітна для міста пам'ятка, стара гетьманська садиба, зовсім зникла з виду» [24, s. 110].

Звертає увагу на відсутність будь-яких пам'яткоохоронних акцентів щодо Червоногородського замку, який з 1820-х рр. (за князя Кароля Понінського та його сина) свідомо перетворюється на розкішний палац; а після Першої світової війни – залишається спустошеним [24, s. 72-73]. А також й по відношенню до замку в с. Токи, що поступово переходить у стан «мальовничої руїни» [24, s. 111].

Об'єктом як пам'яткознавчих, так і пам'яткоохоронних зацікавлень Александра Чоловського був і Бережанський замок. Ще 13 березня 1892 р., на одному з засідань Львівської комісії Товариства консерваторського, він ознайомив присутніх з витягом із Інвентаря Бережанського замку за 1762 р., списаного за коменданта Олександра Дашкевича. Оригінал документу зберігався в рукописному відділі Бібліотеки Осолінських (під шифром L.2104) [42, s. LI-LIII]. Представлена частина інвентарного опису охарактеризовує замковий арсенал, а також зібрану тут мистецьку збірку.

Так, згідно Інвентаря 1762 р. в замковому арсеналі зберігалось 48 гармат, 117 гаківниць, мушкети, рушниці, карабіни, різноманітні види холодної зброї та захисних обладунків. Також у переліку згадуються велика кількість бомб, гранат, куль, бочок з порохом. Фіксуються запасні частини для гармат. Окремі гармати з гербами Синявських, Опалінських, Тенчинських.

Інвентарна інформація про мистецьку збірку упродовж наступних століть стала основним (і, часто, єдиним джерелом) щодо визначення факту її наявності в приміщеннях Бережанського замкового комплексу.

Автор опису 1762 р. найбільше уваги приділяє «східному» палацовому корпусу. З великою помпезністю описуються тут 14 залів, кожний з яких мав свою назву, що відповідала суті його мистецького оформлення. Зала «віденська», наприклад, називалася з причин відповідного оформлення суфітів, на яких висвітлено події битви поблизу Відня у 1683 році. Зали «золоті» та «кармазинові» – також результат їх інтер'єрного оформлення. Окрім розписаних суфітів з віденською баталією, в палаці знаходилися й інші батально-жанрові розписи суфітів: «Битва під Журавнем 1676 р.», «Хотинська битва».

На третьому (ймовірно) ярусі палацового корпусу знаходилася багата картинна збірка, особливо цінною тут була згадано портретна тематика: 48 портретів польських королів, портрет польського воєначальника поч. XVII ст. Яна Хоткевича, портрет М. Потоцького, портрет Миколи-Гієроніма Сенявського та його дружини Цецілії (з князівського роду Радзивіллів). У цьому портретному живописному комплекті були представлені також зображення російського царя Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи.

При описі приміщень замкового палацу («східного») та розташованих тут мистецьких цінностей М. Мацішевський (у своїх краєзнавчих розвідках 1908 та 1911 рр.) переважно опирається на вищезитовану люстрацію 1762 р. [33, s. 14-18; 34, s. 33-36]; вона стала основним джерелом й для інших описів (польських: власне самого А. Чоловського, Р. Афтаназі; українських: П. Жолтовського [8], В. Овсійчука, сучасних довідникових заміток [15]).

Привабливим і тривалий час єдиним картографічним джерелом по Бережанському замковому комплексу, включно із системою зовнішніх укріплень, був план капітана де-Пірха (коменданта твердині, шведа за походженням) від 7 червня 1755 року. Педагог і краєзнавець Маурицій Мацішевський вперше відкрив його для широкого зацікавленого загалу. Оригінал карти знаходився у власності Ф. Прохніцького з Львова. Вищезгаданий дослідник ще в 1877 р. зробив з нього дві копії для магістрату Бережан й родинного архіву Потоцьких у с. Рай, опублікувавши його в 1908 році. Коротка згадка про користь цього плану для вивчення планувальної та оборонної системи Бережанського замку (правда, чомусь датованого 1753 р.) подається дослідником і пізніше (зокрема в 1910 р.).

Александрю Чоловському цей документ був також відомий. Адже він описує замок (зокрема

1892 р.) виключно на підставі вивчення оригінального варіанту плану капітана де Пірха з колекції Ф. Прохніцького. Таким чином, він першим опублікував цей картографічний матеріал, який, як і Інвентар 1762 р., став на тривалий час інформаційною основою для різноманітних описів Бережанського замкового комплексу.

Традиційно, як професійний консерватор, звертає увагу А. Чоловський на стан замку; який, незважаючи на старання і суспільні звернення, продовжує залишатися катастрофічним. Настільки катастрофічним, що в 1926 р. Александер Чоловський зауважує про «святий обов'язок панства і народу – зберегти замок від знищення» [24, s. 67], що привело у др. пол. 1920-х рр. до проведення ряду заходів по вивченню (правда, аматорському) та консервації замкових стін.

Ще наприкінці XIX ст. архіваріус міського архіву у Львові Франц Ковалишин згадує про Скалатський замок як про значиму пам'ятку міста [16, арк. 132]. Тоді ж, у 1892 р., його вперше описує консерватор пам'яток Александр Чоловський, зазначаючи при цьому (як, загалом, до більшості замкових комплексів регіону), що замок «до цього часу описаний не був» [20, s. 109]. І в такій ще доволі позитивній іпостасі пам'ятка проіснувала до Першої світової війни, в часи якої отримала сильні зовнішні пошкодження.

Та вже відбудова замку після 1918 року, з використанням тенденцій так званої «неготичної стильової реконструкції», суттєво змінила його вигляд і особливо вцілілих первісних башт. Зокрема на них було добудовано ще один – четвертий – ярус у формі декоративних «сліпих машикуль» [39, s. 199]. Таким чином, було зроблено перші негативні кроки в бік порушення автентичності замкових споруд, у результаті чого втрачалася його планувальна органічність, яка розбавлялася невідповідними стилістичними доповненнями.

Цей факт нераціональних й неавтентичних доповнень у середині 1920-х рр. чітко відзначив Александр Чоловський. Він ясно вказував на сліди необґрунтованих тогочасних реставраційних підходів, описуючи і позитивно оцінюючи збережені елементи декорування стін і в'їзних брам, що походили з кін. XVIII ст. [24, s. 104-105]. Вони, в його розумінні, не дисгармоніювали до загальної мистецько-планувальної архітектоніки замку.

Як консерватор, звертає увагу А. Чоловський на, в деякій, мірі трагічну історичну долю замку в с. Підзамочок. Його ще до 1780 р. уже використовували як палацовий (житловий) корпус і в такому функціональному значенні належав Миколі Потоцькому. Та поступово пам'ятку полишено напризволяще. На поч. XIX ст. Каетан і Павло Потоцькі розбирають замкові стіни на будівельний матеріал. Тому, уже на кін. XIX – поч. XX ст. він перебуває в руїні. Збереглися лише високі мури з червоного каменю й фрагмент південного в'їзду з масивною аркою в основі [20, s. 72; 24, s. 97-98].

Приблизно тоді ж (на поч. XX ст.) відомий дослідник С. Баронч, готуючи статтю «Руїни замку в Підзамочку біля м. Бучача» (машинопис якої зберігся у ЦДІА у м. Львові) [17, арк.1-6], пізніше опублікованій, відзначає ці ж факти свідомої руйнації, на які вказував А. Чоловський.

Наприкінці XIX ст. згаданий вище архіваріус міського архіву у Львові Франц Ковалишин у своїх нотатках зазначає, що «Скала... віддавна була прикордонним оборонним замком» [16, арк. 131]. І в основі цієї довготривалої обороноздатності був власне замок, на мурах якого відбилися сліди багатьох архітектурно-стильових і практичних будівельних прийомів.

У 1515 р. король Зигмунт Старий надає його у власність Станіславу Лянцкоронському (1465-1535 рр.) – Кам'янецькому старості, а пізніше й Сандомирському воєводі. Останній, згідно королівського наказу, перебудовує і зміцнює замок. У власності представників цієї родини комплекс залишається майже два століття.

Останній з Лянцкоронських – Міхал – помирає в 1706 році. Замок і Скала-Подільське староство передається представникам родини Тарлів. Перший з них – Адам Тарло (1708-1772 рр.) – ініціює спорудження в замку нового пишного палацового корпусу із відреставрованими глибокими підвалами. Він, однак, швидко руйнується вогнем блискавки і, за люстрацією 1765 р., «нині стоїть пустий».

З кінця XVIII ст., за часів австрійського панування, замок перебуває у власності родини Голуховських, які також зводять у місті окремих палац і розбивають навколо нього розкішний парк.

Загалом, у перші десятиліття XX ст. замок, як пам'ятка, стає об'єктом краєзнавчих зацікавлень; і, перш за все тому, що інформаційною основою для цього були довідки А. Чоловського [18; 20, s. 108;

Сидорівський замковий комплекс. Ще наприкінці XIX ст. замок, який перебував у руїні зберігав значні фрагменти зовнішнього муру, що уможливило, на думку дослідника та консерватора пам'яток А. Чоловського, фактор відродження його первинного стану. Згідно опису цього дослідника, замок «лежить він мальовничо на південно-східній околиці села», на узгір'ї. Вершину оточує з трьох сторін потік, води якого, затримувані давніми греблями, творили навколо замку ставки і мочари. Південний напільний – легко доступний – бік боронив глибокий штучний перекоп.

Замок знищують турецькі війська і в стані такої руйнації він переходить у XVIII ст. Але вже в 1718 р. Марцін Каліновський – Кам'янецький каштелян, а також його дружина Анна з Гарновських відбудовують знищений оборонно-житловий комплекс. Новий замок, як приватновласницька садиба, використовувався до кінця цього століття. Усі елементи будівлі зберігалися в цілісності до середини XIX ст.; але ще й наприкінці століття споруда, як зазначав А. Чоловський, зберігала «свою оригінальність та естетику розташування».

До початку Першої світової війни можна було прослідкувати наявність збережених потужних замкових мурів. Зокрема збереглася передня частина із двома баштами, а також башта від західного боку і в'їзна брама з гербами та латинським написом. Останній раз замок було укріплено у 1920-х рр., тоді ж проведено його фотофіксацію та зроблено досконалі архітектонічні обміри (також відзначення А. Чоловського) [20, s. 106-108; 24, s. 101-103]. Усе це породжувало надію, формувало перспективи відродження. Але в наступні роки і десятиліття Сидорівський замок – це етапи постійної руйнації та зневажання.

Як історик-архівіст, як музейник і мистецтвознавець, А. Чоловський цікавий для нас і як дослідник окремих аспектів історії, мистецького оформлення замкових комплексів. Так, на підставі віднайденого та опрацьованого ним інвентаря від 10 листопада 1696 р. (як посмертного спадку Яна III Собеського королевичам Якубу, Олександру та Константину), Олександр Чоловський склав свого роду каталог мистецьких (музейних) цінностей Вілановського замку. Серед описаного: коштовні предмети (годинники, гудзики, перстені, бляхи до поясів, інше оздоблення) – 172 предмети, срібні вироби (чари, чаші, кошики дзбани, інше) – 122 предмети, золота галантерея – 132 предмети, меблі й меблеве начиння – 529 предметів, живопис – 312 предметів, з них – 93 образи оформлювали бібліотеку [28, s. 31-82]. Усе це було підставою колекціонерства, зацікавлення предметами (зокрема й мистецькими).

Замки тогочасного Тернопільського воєводства також були й об'єктами більш дослідницьких, а також дуже інформаційних публікацій А. Чоловського. Відомий нам, наприклад, опис Тербовлянського замку на підставі інвентаря 1551 р. (з планом та інвентарним текстом) [25, s. 18-25, 99-101]. Окрім власне журнальної публікації, є ще й окремий відбиток цієї статті у вигляді брошури [27, 12 s.].

Історичні події, пов'язані з Тербовлянським замком, осмислювалися А. Чоловським і в контексті більш обширнішого дослідження. Він – замок – поставав, перш за все, як об'єкт історико-мілітарного аналізу подій польсько-турецької війни 1675 року. Облозі Тербовлі (восени 1675 р.) присвячено окремий розділ. Тут у контексті прослідковування обставин військових переміщень й безпосередньо облоги, фіксується й факти залучення до тогочасних воєнних подій інших замків Тернопілля: Бережанського, Підгаєцького, Бучацького [21, s. 20-34].

Щодо Тербовлянського замку здійснював А. Чоловський і більш практичні (чи – прагматичніші) дії, розраховані на дослідницьку й реставраційну перспективу. Так, на засіданні Товариства консерваторського Східної Галичини 26 листопада 1891 р. він подав відомості про стан руїн Тербовлянського замку, його план та фотографії [46, s. 160].

В окремій публікації А. Чоловський розкриває перед читачами історичну значимість та, головне, мистецьку довершеність Червогородського замку. Стаття багато ілюстрована, насичена різноматематичною інформацією, розрахована на широкий, хоч і зацікавлений, загал [23, s. 217-225]. Нині статтю можна прочитати й у перекладі на українську мову, але без такої кількості світлин, як в оригінальному тексті [3, с. 39-41].

Інформаційно насичена, багато ілюстрована стаття А. Чоловського присвячена Підгорецькому замку. Автор відтворює весь естетичний фон, який оточує людину як у замкових залах (кожен – окрема мистецька сутність та музейна колекція) [22, s. 138-152]. Слід зазначити, що Підгорецький замок

поч. ХХ ст. – це доволі добре збережений стан стін й приміщень на фоні унікального мистецького оздоблення та різноманітного й цінного музейного зібрання.

Зацікавлення ним, зокрема через призму мистецької величі, було доволі масовим. На рівні професійному – через вивчення та визначення перспектив збереження – у сер. 1920-х рр. комплексний ціннісний ансамбль привернув увагу навіть такого метра польської міжвоєнної реставрації як Адольфа Шишко-Богуша [45, s. 149-164]. Показовим було й те, що наприкінці 1939 р. (радянський період) замковий комплекс у с. Підгірці отримав статус Державного історико-культурного заповідника [1, с. 147]. Можливо – формально, «показушно» – але все ж.

А розпочалася його популяризація ще наприкінці ХІХ ст. львівським консерватором і музейником Александром Чоловським.

Так само, як і сусідній Олеський замок. Пам'ятку А. Чоловський масштабно аналізував, популяризував у вищезгаданих довідникових виданнях, щодо нього акцентувалася увага на засіданнях Товариства консерваторського. Олеський замок періоду Яна ІІІ Собеського (з планами, світлиною 1820 р., опублікованими приватновласницькими документами у додатках) став об'єктом окремого дослідницького (історико-архівного) зацікавлення львівського історика, архівіста та музейника [26, s. 226-250].

Використовуються й інші форми популяризації замкових комплексів регіону, зокрема як об'єктів перспективних туристичних маршрутів чи екскурсійних відвідувань. Показовий приклад: учасники 13 з'їзду делегатів Об'єднання музеїв Польщі (Львів, 12-14 червня 1937 р.) 14 червня відвідали, під керівництвом А. Чоловського замок в Підгірцях. На виїзді з села оглянули місцевість, виділену кн. Романом Сангушко під зведення будинку відпочинку для музеологів. Потім, відвідавши Олеський замок, повернулися до Львова [37, s. 15-16].

Можливо, ці постійні та вперті акценти А. Чоловського на загалом непривабливий стан замків Тернопілля середини 1920-х рр. знаходять своїх прихильників і змушують замислитися на рівні представників органів місцевої влади, адже, вже на поч. 1930-х рр., по відношенню до багатьох місцевих замкових комплексів здійснюються різні види робіт: відновлювальних, консерваційних, інколи навіть визначаються перспективи реставрації [47, s. 439-452].

Проблема набуває великої державної та суспільної ваги, адже замки стають одним з ефективних чинників популяризації краю. Це змушує Зб. Горнунга зауважити, що «найважливішою болячкою консерваторського воєводства Тернопільського є негайна справа охорони цих прекрасних руїн замків прикордонних...» [29, s. 47].

Час подає позитивні результати. І втілюють їх (на землях тогочасного Тернопільського воєводства) представники створеного в 1925 р. Подільського туристично-краєзнавчого товариства – організації, яка органічно поєднала в єдине логічне ціле, на рівні окремої адміністративно-територіальної одиниці, краєзнавчо-туристичну та пам'яткоохоронну справу. У переліку перспективних напрямків своєї діяльності представники цієї організації бачили, зокрема, й організацію заходів з відбудови, реставрації та раціонального пристосування «історичних руїн замків» [44, s. 31]. Серед втілених ними в 1930-х рр. видавничих проєктів – репродукування окремих альбомів світлин з серії «Замки Подільські» [4, арк. 3; 19, s. 415; 31, s. 47; 43, s. 14; 47, s. 418].

Навіть кадастри дачних місцевостей, які складали представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства, також передбачали характеристику регіональної архітектурної спадщини. Чинне місце в такій рекреаційній реклаमाції займали замкові та палацові комплекси: замок у Скалі-Подільській, палац у Коропці, інші подібні історико-архітектурні об'єкти [5, арк. 1, 14].

Так що на підготовлений суспільний ґрунт опустилися слова і пропозиції Александра Чоловського; вони були, свого роду, методичною основою практичної та раціональної пам'яткоохоронної діяльності на території «замкового» Тернопілля.

Східногалицькі замки (у тому числі й замки Тернопілля) не обмежують пласт виключно друкованих матеріалів Александра Чоловського. Він, на жаль, більше зібрав і скомплектував, ніж опублікував. Ще з 1936 р. учений передав зібрану ним колекцію документів, присвячену пам'яткам Східної Галичини, до Бібліотеки Осолінських («Осолінеуму»). Після Другої світової війни частина їх була розпорошена по різних зібраннях (зокрема у польській АГАД – Архів головний актів давніх), хоч багато від цілісної колекції залишилося у Львові (у відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника).

Лише глибоке опрацювання цього «фонду Чоловського» дозволило б віднайти багатющий матеріал (особливо актовий та інвентарний), який мав би безпосереднє відношення до описів окремих замкових комплексів, дотичних господарських і приватновласницьких подій. Адже, лише наші узагальнені пошуки дали результат. Віднайдено Інвентар Підгаєць 1800 р. (з особливим акцентом на опис Підгаєцького замку) [11]. Його опублікував О. Рибчинський [14, с. 340-348]. Також у фонді знайдено два Інвентарі Бережанського господарського ключа XVIII ст. [10] – носії дуже об'ємної (переважно статистичної) інформації про регіон. І це лише початок.

Александр Чоловський – музейник, архівіст, консерватор – виділяв «замковість» Тернопільських земель через категорію пам'яток архітектури, які нищать, але все ж залишаються носіями історичного духу, мистецького розвитку та мілітарної слави краю [24, с. 39-40]. Він, а також багато його сучасників, хотіли вивести ці пам'ятки із забуття, надати їм інших епохальних функцій. І не вина цих людей, що подальші ідеологічні обставини фактично зруйнували традицію регіонального пам'яткоохоронництва, зокрема й щодо місцевих замкових комплексів. А ми починаємо усе спочатку; правда, маючи перед собою позитивний та раціональний досвід попередників.

Список джерел та літератури

1. В. Акуленко. Охорона культурної спадщини в Україні. - К., 1991.
2. Бойко О., Лонкевич Д. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація» - Львів, 2000. - Ч. 11.
3. Галицька брама. - Львів, 2007. - №5-6.
4. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). - Ф. 36. - Оп. 1. - Спр. 6.
5. ДАТО. - Ф. 36. - Оп. 1. - Спр. 10.
6. ДАТО. - Ф. 231. - Оп. 4. - Спр. 1253
7. Думка М.. Татарські шляхи // Жовтень. - 1970. - № 12.
8. Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. - К., 1983.
9. Завалів // Нове життя. - 1965. - 25 лютого.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукопису (ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР). - Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 267/І. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. - Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 457/ІІІ. Мацюк О. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Тернопіль, 1990. - Ч. 2.
11. Прибега Л. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. - К., 1993.
12. Рибчинський О. Замок у Підгайцях та його оточення на початку XIX ст. // Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник / Упоряд. С. Колодницький. – Тернопіль, 2012 .
13. Уніят В. Збірка живопису Бережанського замку // Тернопільський енциклопедичний словник. - Тернопіль, 2004. - Т. 1.
14. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 1.
15. ЦДІАЛ. - Ф. 684. - Оп. 1. - Спр. 1736.
16. Bauer J. Z przeszlosci osiedli wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1935.
17. Cz. Blicharski. Miscellanea Tarnopolska. - Biskupince, 1995. - Т. 2.
18. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. - Lwow, 1892.
19. A. Czolowski. Wojna polsko-turecka 1675 r. - Lwow, 1894.
20. Czolowski A. Zamek w Podhorcach // Sztuka. Miesiecznik ilustrowany poswieczony sztuce i kulturze. - Lwow, 1912. - zes. 1.
21. Czolowski A. Czerwonograd // Sztuka. Miesiecznik ilustrowany poswieczony sztuce i kulturze. - Lwow, 1912. - zes. 1.
22. Czolowski A., Janusz. Przeszlosć B. i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1926.
23. Czolowski A. Zamek Trembowielski // Ziemia Czerwienska. - Lwow, 1935. - Zesz. 1.
24. Czolowski A. Jan III i zamek w Olesku // Ziemia Czerwienska. - Lwow, 1935. - Zesz. 2
25. Czolowski A. Zamek Trembowielski (z planem). - Lwow, 1935.

-
26. Czolowski A. Urządzenie palacu Wilanowskiego za Jana III. - Lwow, 1937.
 27. Hornung Zb. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Małopolski Wschodniej w latach 1931-1934 // Przegląd krajoznawczy. - Lwow, 1937. - Padziernik. - № 2.
 28. Gazeta Lwowska. - 1939. - 3 czerwca. - Nr. 123.
 29. Kunzek T. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1935.
 30. Langlois Ch, Seignobos Ch. Wstęp do badan historycznych. - Lwow, 1897.
 31. Maciszewski M. Zamek w Brzeżanach. - Tarnopol, 1908.
 32. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. - Brody, 1911.
 33. Milewski K. Pamiątki historyczne krajowe. - Warszawa, 1848.
 34. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. - Lwow, 1914.
 35. Pamiętnik muzealny. - Krakow, 1938. - Zesz. 7.
 36. Polak T. Zamki na kresach. - Warszawa, 1997.
 37. Polskie tradycje wojskowe. - Warszawa, 1990. - T. 1.
 38. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskiem. - Tarnopol, 1928.
 39. Rocznik statystyki Galicyi. - Lwow, 1893. - Rok 4.
 40. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. - Krakow, 1896. - T. 5.
 41. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. - Tarnopol, 1931.
 42. Sprawozdanie wydziału centralnego Podolskiego towarzystwa turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu z działalności za czas od dnia 1 maja 1931 r. do 31 marca 1934 r. - Tarnopol, 1934.
 43. Szyszko-Bogusz A. Podhorce // Sztuki piękne. - Krakow, 1925. - Roczn. 1.
 44. Teeka konserwatorska. - Lwow, 1892.
 45. Wojewodstwo Tarnopolskie. - Tarnopol, 1931.

Наталія Петрик

магістр археології, аспірантка
Національного університету “Львівська
політехніка”
м. Львів

ПАМ’ЯТКИ ОЗБРОЄННЯ У ФОНДАХ МУЗЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (НТШ) У ЛЬВОВІ

Проведено аналіз інвентарних книг Музею Наукового Товариства імені Шевченка на виявлення предметів озброєння, що накопичувалися та зберігалися у його фондах протягом всього періоду існування музейної інституції. Здійснено поділ всіх виявлених предметів озброєння на групи та подано детальну інформацію щодо кожного з них відповідно до інвентарних книг.

Ключові слова: Музей Наукового Товариства імені Шевченка (Музей НТШ), археологічний відділ, предмети озброєння, інвентарні книги, колекції.

Музей Наукового Товариства імені Шевченка, як один з провідних музейних закладів Львова кінця XIX – початку XX ст., виник внаслідок реорганізації Товариства імені Шевченка в наукову інституцію. Створення музею, як важливої структурної одиниці, було одним із провідних завдань Наукового Товариства, закріплене в його статуті [8, с. 824 – 825]. Слід відзначити, що в багатоетнічному місті Львові XIX – XX ст. НТШ було науковою інституцією, що виникла внаслідок діяльності власне української громади. Тому на Товариство та його структурні елементи покладалося важливе завдання національного характеру: виокремити український етнічний елемент Галичини та показати його роль в історії та розвитку культури краю на противагу іншим етнічним елементам, що займали провідні